

The Polish-Jewish riots in Przytyk in the light of selected daily newspapers

It took a long time for massacre in Przytyk, event commonly associated with II Republic of Poland anti-Semitism to be elaborated. The first on who did this was Piotr Gontarczyk, who have begun discussion about 9th March of 1936 occurrence. This Article is continuation of that subject. It is aimed at showing the way of how media, in this case local daily press, have formed the picture of incidents happened in small town in contemporary Kieleckie District.

Pogrom in Przytyk commonly associated with anti-Semitism of the Second Republic waited a long time for its researchers. Piotr Gontarczyk is the first one who dealt with incidents of March 9th 1936. This article is a form of continuation of that subject. It is aimed at showing the way of how media, in this case local daily press, have formed the picture of incidents happened in small town in Kieleckie District. My article is also a research postulate for joining the discussion about social conflicts on the anti-Semitic background in small towns in inter-war Poland.

Magdalena Cześniak-Zielińska (Zamość/Lublin)

Żydowscy artyści-komuniści w Grupie Krakowskiej (1932-1937)¹

Znany historyk Jaff Schatz pisał, że „choć wśród Żydów niewielu było komunistów, wśród komunistów wielu było Żydów”². Niezależnie od tego, czy pochodzili z rodzin biednych, czy dobrze sytuowanych, ortodoksyjnych czy świeckich, wspólne dla nich było poczucie poniżenia, przekonanie o ograniczonych perspektywach z uwagi na uprzedzenia etniczne i dyskryminację³.

To miało znaczenie – wbrew powszechnym mniemaniom i antysemitycznym stereotypom – nie tylko dla Żydów: przekonanie, że świat zewnętrzny musi zostać „zmieniony” czy „poprawiony”, podzielali nie tylko młodzi Żydzi, ale i chłopci, rzemieślnicy czy robotnicy innych nacji.

Od początku działalności ruchu komunistycznego na ziemiach polskich znajdowali się w nim zarówno Polacy i Żydzi, jak i – z czasem – Ukraińcy i Białorusini. Sytuacja socjalno-bytowa wielu rodzin w II Rzeczypospolitej, zwłaszcza robotniczych i małorolnych czy bezrolnych sprawiała, że hasła sprawiedliwości społecznej łatwiej trafiały do młodzieży z takich domów. Wielki kryzys ekonomiczny, którego apogeum w Polsce przypadło na pierwsze lata trzydzieste, nierozwiązane problemy agrarne, likwidacja wielu fabryk, spadek popytu na usługi i wyroby rzemieślnicze, brak perspektyw rozwiązania tych problemów przez państwo, niewątpliwie przyczyniały się do popularności haseł radykalnych. Te zaś nurtowały specjalnie w środowiskach mniejszości narodowych, zwłaszcza, w dobie rosnącego antysemityzmu – wśród Żydów.

Nie da się nie zauważyć, że proporcjonalnie odsetek etnicznie niepolskiej młodzieży w szeregach młodzieżowych przybudówek partii komunistycznej w Polsce dalece wykraczał poza trzecią część ludności kraju należącą do mniejszości narodowych. Przynależność do mniejszości, *de facto* dyskryminowanej, której kryzys ekonomiczny siłą rzeczy dawał się bardziej we znaki, bez wątplenia mogła zaważyć o decyzji wstą-

¹ Artykuł został oparty na obszerniejszym referacie wygłoszonym na międzynarodowej konferencji naukowej *Traditions and Perspectives in the History of Jewish Art* na Bar-Ilan University w Ramat Gan, 10-12 września 2012 r.

² J. Schatz, *Zagadka pokolenia żydowskich komunistów*, [w:] *Żydzi i komunizm*, pod red. M. Bilewicza, B. Pawlisz, Warszawa 2000, s. 11.

³ Idem, *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1991, s. 22.

pienia w szeregi lewicowej organizacji młodzieżowej czy komunistycznej partii politycznej. Akces do organizacji, w której nie pytano o wyznanie rodziców czy narodowość, często bywał drogą do asymilacji młodzieży ze środowisk mniejszościowych. Nie-Polakom i nie-katolikom państwo miało niewiele do zaoferowania. Organizacja radykalna wreszcie pozwalała uwolnić się z zastanych więzów i hierarchii społecznych, wpływów hołdujących tradycji rodziców, których ideały i poglądy wychowawcze młodym wydawały się być przebrzmiałe. Szczególnie dało się to zauważyć w przypadku młodzieży żydowskiej z konserwatywnych domów. Zapoczątkowana już w latach pierwszej wojny światowej emancypacja części ludności żydowskiej spod długo niepodzielnych wpływów sfer ortodoksyjnych, postępowała przez cały okres międzywojenny, a wiązało się to zarówno z popularnością syjonizmu, jak i teorii stojących na gruncie orientacji klasowej⁴. Popularności tych ostatnich sprzyjała polityka władz państwowych, które – niezależnie od opcji politycznej – najchętniej by się Żydów z kraju pozbyły, zaś w sukurs procesom emancypacji, jak również akulturacji i asymilacji przyszło objęcie obowiązkiem szkolnym większej części dzieci i młodzieży. W autobiografiach wielu młodych Żydówek i Żydów powtarza się przemożna chęć działania, aktywności, „wyrwania się” spod kurateli rodziców i wpływów z reguły konserwatywnego, silnie zhierarchizowanego środowiska⁵. Byłby to więc naturalny niejako proces emancypacji i buntu, w tym wypadku młodych pozbawionych większych perspektyw życiowych nie tylko z uwagi na swą pozycję społeczną (i swych rodziców), ale także z uwagi na przynależność etniczną i narodową⁶.

Wprawdzie ruch komunistyczny w Polsce był marginalną siłą polityczną, to biorąc pod uwagę „uwrażliwienie” władz na wszelką działalność, która mogła być uznana za wywrotową, trwający czasem całe życie „epizod komunistyczny” stał się udziałem wcale licznej rzeszy młodych ludzi, kontestujących zastany porządek społeczny. Co ważne, „lewicowość”, nawet w odsądzanym dziś od czci wydaniu komunistycznym, stała się rzeczywistą platformą porozumienia i współpracy ponad podziałami: etnicznymi, socjalnymi, religijnymi.

Daje się to zauważyć również w przypadku młodzieży akademickiej, i jakkolwiek na uczelniach II Rzeczypospolitej dominowały związki i organizacje prawicowe, często znajdujące się pod wpływem narodowej demokracji, powoli torowały sobie w nich drogę organizacje młodzieżowe. W latach trzydziestych ciężkie warunki materialne zradykalizowały część studentów i młodzieży szkół średnich⁷.

⁴ Zobacz np.: K. Zieliński, *Rewolucja w sztuce? O żydowskich środowiskach małomiasteczkowych w Królestwie Polskim pod koniec XIX i w pierwszych dekadach XX w. (na przykładzie Puław)*, [w:] *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierz Dolny i Puław. Fenomen kulturowy miasteczka – sztuki*, red. F. Jaroszyński, Janowiec nad Wisłą 2003, s. 67-98.

⁵ S. W. Lederowie, *Czerwona nić. Ze wspomnień i prac rodziny Lederów*, Warszawa 2005, s. 39.

⁶ *Ostatnie pokolenie. Autobiografie polskiej młodzieży żydowskiej okresu międzywojennego ze zbiorów YIVO Institute for Jewish Research w Nowym Jorku*, oprac. A. Cała, Warszawa 2003, s. 19.

⁷ L. Krzemień, *Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce. Pierwsze dziesięciolecie (1918-1928)*, Warszawa 1972, s. 295-305.

Przykładem tego jest historia tzw. I Grupy Krakowskiej, utworzonej przez młodych artystów związanych głównie z krakowską Akademią Sztuk Pięknych, działająca w latach 1932-1937. Grupę tworzyli ludzie ze środowisk etnicznie i socjalnie bardzo zróżnicowanych, (Stowarzyszenie Artystyczne „Grupa Krakowska” zawiązało się zresztą m.in. w proteście przeciwko antysemickim zajściom na krakowskiej ASP w 1932 r. i postawie ówczesnego rektora Fryderyka Pautscha). Patrząc z perspektywy, było to jedno z ważniejszych ugrupowań artystycznych w naszej części Europy, a wśród jego członków znaleźli się Polacy, Ukraińcy i Żydzi, pochodzący z różnych części Polski i odmiennych środowisk społecznych. Wśród nich byli m.in.: Sa-sza Blonder, Berta Grünberg, Maria Jarema, Franciszek Jaźwiecki, Leopold Lewicki, Stanisław Osostowicz, Erna Rosenstein, Bolesław Stawiński, Jonasz Stern, Mojżesz Szwanenfeld, Henryk Wiciński, Aleksander Winnicki⁸. Chociaż poszczególni członkowie Grupy ulegali wpływom różnych prądów artystycznych, wszystkich łączyły poglądy silnie lewicowe, o rewolucyjnym programie społecznym.

Ważne, jeśli nie najważniejsze miejsce w artystycznej i politycznej działalności Grupy zajmowały osoby pochodzenia żydowskiego, jakkolwiek – jak przystało na „lewicowców” – nie podkreślały swego pochodzenia, a wątki judaistyczne czy nawiązania do ich „żydowskości” pojawiały się w ich pracach rzadko. Artykuł dotyczy twórczości kilkoro z nich: Sterna, Rosenstein, Grünberg, Blondera, Szwanenfel-da. Niektórzy z nich wywarli nie tylko wielki wpływ na działalność artystyczną Grupy, ale również na jej oblicze polityczne i ideowe.

Przede wszystkim, Jonasz Stern, jedna z najważniejszych postaci nowoczesnej sztuki polskiej, malarz, grafik i pedagog, po wojnie profesor krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych, urodził się w ubogiej żydowskiej rodzinie rzemieślniczej w 1904 r. w Kałuszu koło Stanisławowa⁹. W 1922 r. rozpoczął naukę u prof. Pawła Gajewskiego na Wydziale Sztuk Zdobniczych przy Państwowej Szkole Przemysłowej we Lwowie. Od 1929 r. studiował w krakowskiej ASP, będąc uczniem kolejno kilku wybitnych polskich profesorów malarstwa: Władysława Jarockiego, Fryderyka Pautscha, Teodora Axentowicza, Stanisława Kamockiego. Od wczesnych lat działał czynnie w ruchu komunistycznym (ukraińskim i polskim w ramach Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy i Komunistycznej Partii Polski), za co w 1938 r. został skazany na półroczny pobyt w Berezie Kartuskiej¹⁰. Do prac artysty, w których widoczny jest aspekt społeczno-polityczny można zaliczyć, m.in.: *Bezrobotny*, 1933 r., *Karciarze*, 1934 r., *Przy lampie*, 1934 r., *Maski*, 1934 r., *Wiec I*, 1935 r. Cudem przeżył Holocaust,

⁸ Szerzej o Grupie: Henryk Wiciński i I Grupa Krakowska 1932-1937 (katalog wystawy), Sopot 2007 (passim).

⁹ H. Blum, *Jonasz Stern*, Kraków 1978, s. 4-6; A. Markowska, *Język Neuera. O twórczości Jonasza Sterna*, Cieszyń 1998, s. 11-13.

¹⁰ Więcej o Jonaszu Sternie, zobacz: M. Cześniak-Zielińska, *Between the art and the politics. Jonah Stern (1904-1988)*, „Journal of Eastern Studies” 2011/4, s. 137-144.

zaś po wojnie nadal czynnie uczestniczył w ruchu komunistycznym, łącząc zaangażowanie polityczne z pracą wykładowcy i pedagoga w krakowskiej ASP.

Kolejnym artystą zaangażowanym w działalność przedwojennej Grupy Krakowskiej był Szaje „Sasza” Blonder (ps. André Blondel), urodzony w 1909 r. w Czortko-wie (region Tarnopola, dziś zachodnia Ukraina) w żydowskiej rodzinie zajmującej się handlem. W latach 1931-34 studiował na krakowskiej ASP w pracowni u T. Axento-wicza, W. Jarockiego i F. Pautscha. Związał się z Komunistycznym Związkiem Młodzieży Polskiej oraz Związkiem Młodzieży Socjalistycznej „Życie”. Był członkiem Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków, z którego ze względu na działalność polityczną został w 1937 r. wykluczony. Blonder od 1926 r. często podróżował do Francji, gdzie w latach 1930-1932 studiował architekturę w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Pięknych w Paryżu. W roku 1937 osiadł we Francji na stałe, uczęszczając m.in. na kursy Szkoły Luwru, tworząc i uczestnicząc czynnie w środowisku artystycznym. Podczas II wojny światowej zaangażował się w ruch oporu. Zginął tragicznie w 1949 r. w Paryżu, pozostawiając ok. 700 obrazów olejnych i tyleż samo rysunków¹¹. Spośród prac artysty z okresu przedwojennego, w których widoczny jest aspekt społeczno-polityczny, można wymienić m.in. akwarelę *Bajka (Żyd)*, 1929 r., rysunek tuszem *Na rynku w małym miasteczku*, 1934 r., *Przy maszynie*, 1933-1934, *Starcie z policją*, 1934 r., *Kompozycję z lampą naftową*, 1935 r.

Z innego środowiska pochodziła Erna Rosenstein, malarka i poetka, urodzona w 1913 r. w zamożnej, zasymilowanej rodzinie żydowskiej we Lwowie (ojciec był sędzią w czasach monarchii austro-węgierskiej). Od wczesnych lat młodzieńczych angażowała się w działalność polityczną, co nie podobało się konserwatywnym rodzicom i po maturze w 1932 r. wysłano ją do Wiednia, gdzie wstąpiła na Wiener Frauenakademie. Pobyt w Wiedniu nie zmienił lewicowych poglądów Rosenstein, zapisała się do półlegalnego Wiener Jungarbeiter Verband, roznosiła ulotki podczas rewolucji lutowej 1934 r. Po powrocie z Austrii rozpoczęła studia na krakowskiej ASP, jej lewicowe poglądy zbliżyły ją do środowiska Grupy Krakowskiej¹². Brała udział w wielu manifestacjach robotniczych, przygotowywała transparenty, dekoracje do występów artystycznych, którymi często kończyły się wiece. Współdziałała z MOPR – Międzynarodową Organizacją Pomocy Rewolucjonistom, założoną w Moskwie w 1922 r., na którą również płaciła składki. Przeżyła II wojnę światową uciekając z lwowskiego getta, następnie po wojnie znalazła się w Krakowie, a od 1950 r. zamieszkała z mężem Arturem Sandauerem w Warszawie, gdzie zmarła w 2004 r. Niestety, prace przedwojenne Erny Rosenstein w zasadzie nie zachowały się. W tworzonych po 1945 r. dziełach widoczny

jest wpływ surrealizmu, artystka często stosowała techniki kolażu i asamblażu, wykorzystując drobne, czasem bezużyteczne i tandetne przedmioty. W jej obrazach widoczne są reminiscencje z getta, oparte o podświadomość, narrację, romantyzm. Rosenstein zmarła w Warszawie w 2004 r. *Odlatuję kartki niezapomniane* jedna z powojennych prac artystki, gdzie widoczne są wątki seminazyjne okupacyjne.

Z Grupą związani byli również: Berta (Blima) Grünberg i Mojżesz Szwanenfeld. Na temat ich twórczości i działalności, jak dotychczas nie ukazało się wiele szcze-gółowszych opracowań. Berta Grünberg urodziła się w 1912 r. w Gródku Jagiellońskim niedaleko Lwowa (obecna Ukraina) w biednej, ortodoksyjnej rodzinie żydowskiej. Ojciec Berty, jak wspominała znająca niektóre rodzinne historie swojej przyjaciółki Erna Rosenstein, był chasydem i „niespełnionym” talmudystą. Przez całe życie nie udało mu się skończyć i wydać trąającego podobnie mistycyzmem dzieła swego życia. W latach 1931-1934 studiowała w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie u Władysława Jarockiego, a następnie w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Była pierwszą żoną Saszy Blondera, z którym wyjechała w 1937 r. do Paryża, gdzie rozpoczęła studia w Oddziale Paryskim krakowskiej Akademii pod kierunkiem Józefa Pankiewicza. Malowała głównie pejzaże i martwe natury nawiązujące do ekspresjonizmu i postimpresjonizmu, jednak z jej dorobku artystycznego nie zachowało się wiele dzieł. Przykładowe prace: *Martwa natura*, 1933-1934 r., *Kompozycja*, ok. 1935 r., *Pejzaż*, 1936 r.,

Mojżesz Schwanenfeld, rzeźbiarz, urodził się w Przemyślu w 1907 r. W latach 1928-1933 studiował w ASP w Krakowie w pracowniach Władysława Jarockiego i Xawerego Dunikowskiego. Debiutował w 1933 r. ekspozycją w Żydowskim Domu Akademickim. Za działalność polityczną został relegowany z Akademii. Zginął w getcie w Przemyślu w 1942 r. Niewiele jego rzeźb zachowało się, wśród nich znajdująca się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie *Głowa*.

Sztuka i polityka – te dwie dziedziny życia połączyły artystów Grupy Krakowskiej. Sprzeciw wobec zastanej sytuacji społeczno-politycznej przyczynił się do zaangażowania młodych artystów w opozycyjny wobec ówczesnego rządu ruch komunistyczny. Sztuka według nich posiadała siłę do zmiany społeczeństwa poprzez wpływanie na ludzkie myślenie, a rewolucja ta miała dokonać się przy udziale twórczości niezależnej od sytuacji politycznej. Wywodzących się z różnych kręgów społecznych, kulturowych, narodowościowych artystów cechowało bez wątpienia wyczulenie na krzywdę społeczną, a jako artyści – łączyli postępowość w sztuce z dążeniem do postępu społecznego. Zarówno twórczość artystyczna, jak i działalność polityczna, w związkach zawodowych, organizacjach komunizującej młodzieży czy partiach politycznych były reakcją na ocenianą bardzo krytycznie sytuację społeczno-polityczną Polski dwudziestolecia międzywojennego.

¹¹ <http://blonderblondel.free.fr/PO/biografia.html#dostep>: 12.08.2012 r.; http://www.culture.pl/baza-sztuki-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/aleksander-sasza-szaje-andre-blonder-blondel, 12.08.2012 r.

¹² Więcej w książce: *Erna Rosenstein*, red. J. Chrobak, Kraków 1992 (passim).

W 1957 r. powstała tzw. „II Grupa Krakowska”, będąca kontynuacją w pewnym stopniu działalności I Grupy. Trzonem stowarzyszenia byli artyści, którzy przeżyli okupację (Jonasz Stern, Maria Jarema), z czasem dołączyli do nich młodszy koledzy, m.in. Tadeusz Kantor, Tadeusz Brzozowski, Jerzy Nowosielski, Janina Kraupe-Świ-derska, Jerzy Tchórzewski, Kazimierz Mikulski, Jerzy Bereś. Siedzibą Grupy są piwnice Pałacu Krzysztofora w Krakowie. Siłą rzeczy, w komunistycznej Polsce, Polsce, o którą w międzywojniu walczyli członkowie Grupy, polityka nie była już tak istotna w jej działalności. Niemniej, nadal postrzegana była jako ugrupowanie artystycznej awangardy, i co istotne – odznaczające się od z góry narzucanego socrealizmu.

J. Stern, *Wiec I*, drzeworyt, 1935, źródło: Henryk Wiciński i I Grupa Krakowska 1932-1937 (katalog wystawy), Sopot 2007.

S. Blonder, *Starcie z policją*, rysunek, tusz, 1934, źródło: Henryk Wiciński i I Grupa Krakowska 1932-1937 (katalog wystawy), Sopot 2007.

Henryk Wiciński, Berta Grünberg i Sasza Blonder, Zakopane 1935, źródło: Henryk Wiciński i I Grupa Krakowska 1932-1937 (katalog wystawy), Sopot 2007.

Jewish Artists-Communists in the Krakow Group (1932-1937)

The Krakow Group, established in 1932 by students of the Academy of Fine Arts in Krakow, was one of the most important artistic milieus in Poland in the 20th century. The Group had any strictly specific artistic program; however, many members have adhered to the abstraction coming from late cubism. The Group was connected with the famous avant-garde Cricot Theatre, and worked until 1937. Many members shared leftist outlook; some of them belonged to the Polish Communist Party, and a few of their works expressed their social-political attitudes of this time.

Before the end of the German occupation, members of the Group assembled themselves around the conspiracy Tedeusz Kantor's theatre. After the war, at the turn of the 1948/49, the Group organized in Kracow the First Exhibition of the Modern Art, but the event was soon closed by the communist authorities, reluctantly se-eing the new trends in art. For many years this exhibition was the only one manife-station of the artistic avant-garde in post-war Poland. Officially, the Group was reac-tivated in 1957 (as the 2nd Krakow Group). The artists continued pre-war artistic gu-idelines and traditions, becoming one of the most important artistic milieus in post--war Poland.

Before 1939, as well as after 1945, the Jews and artists of Jewish origin played crucial role in the Group's activity, both: artistic and political. Such artists like Jonah Stern, Sasha Blonder, Berta Grünberg, Erna Rosenstein, Moses Schwanenfeldare per-ceived the most important personalities in the modern Polish art of 20th century.

I would like to present the Jewish artists of the Kracow Group with a special fo-cus on political connotations in their works, as well as – in some cases – reminiscen-ces of the Holocaust. The lecture will be illustrated by works from the state and pri-vate collections in Poland.